

Просвітницький вектор раннього антитринітаризму

Розглядається місце антитринітаризму в національно-культурному русі XVI – першої половини XVII ст. Висвітлюється роль соцініанства в розвитку духовно-практичної діяльності українського етносу.

Ключові слова: соцініанство, антитринітаризм, культурно-просвітницька діяльність.

Просвітницька спрямованість вивела соцініанство на перші позиції у другій половині XVI ст. з–поміж інших релігійних течій і визначила прихильність гуманістів, засадничі принципи яких щодо реконструювання Церкви особливо використовувались ранніми протестантськими конфесіями. Крім того, культурно–просвітницька діяльність представників соцініанства спроектувала патронат над цією антитринітарною громадою шляхтичів і родових династій українського дворянства, які усвідомлювали, що без освічених людей неможливий успіх в утвердженні соцініанських ідей. Широкомасштабність українського культурно–національного руху другої половини XVI ст. уможливується завдяки реформаційним ідеям, які повернули втрачену раніше зацікавленість до релігії різних прошарків населення.

Панування грецької та римської науки привело до протилежних наслідків у розвитку української культури і духовності. «Це було величезне багатство знання, досвіду, понять, традицій. Але саме ця величезна візантійська культура впливала пригнітливо на молоду культуру України – вона в усьому піддавалася під керівництво свого вчителя і не мала змоги ступити на власний шлях. І в Україні не розвинувся власний досвід, не зросла власна наука» [1, с.99]. Візантійська релігійно–культурна спадщина до пізнього середньовіччя превалювала у церковно–обрядовому житті українського народу. Все це привело до відсутності завершеного символу віри православ'я в Україні XVI ст. і достатньої богословської літератури та документації, основу якої складала на той час рішення вселенських соборів і ортодоксальні твори отців церкви, що значно послаблювало шанси духовенства в ідейному протистоянні з католицизмом і ранніми ересями.

Культурно–освітня діяльність антитринітаріїв в Україні найбільш повно виявилася в освітній, видавничій і перекладацькій діяльності, а також у літературі та науці. За оцінкою багатьох дослідників, налагодження і широке впровадження вже з другої половини XVI до початку XVII ст. шкільної справи стало важливим здобутком антитринітаризму [2, с.357]. За словами деяких дослідників, рівень освіти в них був значно вищим того, що вносила молодь зі своїх православних шкіл, і більше відповідали практичним потребам

Польсько–Литовської держави [3, с.49]. Це згодом взяли на озброєння передові діячі православної церкви у справах реформи шкільної освіти в Україні.

Соцініанські школи в Україні, поряд з іншими протестантськими осередками, були не менш численними і також мали високий науковий рівень [4, с.162]. Деякі дослідники зазначали, що з їх лав виходило багато української молоді [5, с.57]. Найвідомішою соцініанською школою вважається Раківська, заснована у 1602 р. Провідне місце у навчанні посідали гуманітарні дисципліни. Латинську мову вчили за підручником вченого Матуріна Корд'єра і книгами Яна Амоса Коменського, польську – за граматику Петра Статоріуса–Стоїнського [7, с.106]. Загалом, вся програма Раківської школи була спрямована на виховання майбутніх діячів громадського, передусім політичного життя.

Після закриття Раківської школи в 1638 р. значна частина соцініанських лідерів переїхала на Волинь, де їм велику допомогу надали шляхтичі Юрій, Андрій та Олександр Чаплині. Головним осередком соцініанського руху на Волині стало містечко Киселин, де в 1614 р. за ініціативою Юрія Федоровича Чаплича–Шпановського була створена школа – освітній заклад середнього типу. Першим ректором цієї школи був теолог і письменник Євстафій Кисіль, який перекладав на грецьку мову твори Томи Аквінського [8, с.277]. Киселинська школа намагалася продовжувати гуманістичні традиції Раківської.

Одночасно з соцініанською школою в Киселині подібний заклад існував в Берестечку Луцького повіту. Це була колишня кальвіністська школа, яку Мартин Чаплин реорганізував у соцініанську. У цих школах був високий рівень викладання, широка науково–просвітницька діяльність захоплювала навіть кальвіністів, тому багато цих шкіл переходили в соцініанську ідейну площину. Спостерігалася практика переманювання багатьох кальвіністських учених у соцініанські заклади, зокрема М. Чеховича, Іоана і Тому Фальконіїв, С. Будного та ін [4, с.166]. Щодо соцініанських шкіл польських братів в Україні, то їх кількість була особливо чисельною.

Останній період історії соцініанства в Україні – 40–60–ті рр. XVII ст. – наступ реакції. Польська влада поступово обмежує діяльність соцініан у Малій Польщі та Галичині. Так, у 1638 р. закрили їх школу у Раківі, 1644 р. у Киселині, 1647 р. вироком сеймового суду закривають всі соцініанські школи і друкарні в Речі Посполитій [10, с.43–44]. З кінця 40–х рр. у польсько–литовській державі особливо посилюється антисоцініанські репресії: закривають церкви, відбирають їх майно, прихильників течії виганяють з батьківщини.

Видатним представником духовного відродження східнослов'янських народів був Симон Будний, який залишив найбільшу літературну спадщину серед антитринітаріїв. Автор у своїх творах поєднав з раціоналістичною критикою схоластичної теології певні елементи раціоналізму стосовно Святого Письма, що проявилось в критичному ставленні до біблійних переказів. Відомо, що С. Будний був автором «Катехізису», який, як жанр релігійної літератури, мав неабияку популярність у добу Реформації, про що свідчить кількість подібних видань, випущених представниками різних конфесій [11, с.24]. У «Катехізисі» відображено з позицій кальвінізму його уявлення про нові засади Церкви, віри, молитви, хрещення тощо. Наголошуючи на необхідності безпосереднього читання та інтерпретації Святого Письма й відкритості його для загалу, С. Будний підважував засади традиційних Церков, намагаючись вказати на апокрифічні нашарування у їх ученнях. Він наголошував на відсутності у Святому Письмі згадок про запровадження культу ікон за апостольських часів, водночас згадуючи про легендарні сюжети, цен-

тральні для руського православ'я. Щодо віри у святих, то їх С.Будний вважав звичайними людьми, до яких не можна звертатися по допомогу: замість того, аби шукати посередників, слід молитися до Бога. Було піддано критиці культ Богородиці, яку С.Будний вважав звичайною людиною, а поклоніння святим трактується як приниження Бога, що применшує Його славу і віддає тварній істоті [12,с.331].

Розглядаючи способи трактування Біблії, він звертається до традицій католицької і православної Церков, встановлюючи прямі паралелі між біблійними чудесами і святими, він зазначає, що час пророків і чудес вже минув. Разом з тим, приклади давньої Церкви слід наслідувати в нинішній. С. Будний закликає вільно обговорювати Слово Боже, як це було за часів перших християн. Саме через неправильне тлумачення відбулося, за його спостереженнями, впровадження хибних догм. Завдяки низці порівнянь різних перекладів Біблії (грецьких, латинських, гебрайських), С.Будний знайшов численні приклади різночитань в них [13,с.86–87]. Для С.Будного був властивий риторичний спосіб читання Святого Письма, в якому він вбачав приклади силогізмів.

Визначною пам'яткою антитринітарної літератури є твір «Про сина Божого, людину Христа», автором якого був один із головних ідеологів раннього антитринітаризму Петро Гонезій. Так, прочитавши дану працю, Петро Вергарій назвав її жахливою, адже «вчення аріан виступає в оновленому вигляді» [14,с.219–220]. Як антитринітарій, П. Гонезій насамперед піддає критиці догмат Трійці [15,с.257]. Він також заперечував обряд хрещення немовлят, вважаючи, що це не відповідало раннім християнським звичаям, не впливало з Біблії, суперечило здоровому глуздові. Більшість промов і творів він спрямовує проти кріпацтва, експлуатації, всіх державних інститутів й війни.

Один з відомих соцініанських авторів філософських, полемічних, наукових творів був Андрій Вишоватий. У творі «Про релігію, співвідносну з розумом» філософ вважає Біблію єдиним джерелом істини зрозуміти яку неможливо лише вірою, але й розумом [16,с.30–31]. Світоглядні переконання особи є істинні навіть у випадку, коли вони не спираються на Святе Письмо, а доводяться життєвої практикою чи науковим досвідом [17,с.174]. Мислитель представляє працюючу людину носієм позитивних рис і чеснот. Будь-яка професія заслуговує на шанобливе ставлення бо всі види праці перед Богом рівні. Релігійно-світоглядна доктрина Вишоватого переводить антропологічну категорію людини в етичну площину.

Чільне місце в національно-культурному русі України відіграв рід Немиричів, члени якого зробили значний внесок у поширення соцініанських ідей і творів. Юрій Немирич здобув блискучу європейську освіту: навчався у знаменитій Раківській академії, центрі соцініанського руху, де привернув до себе увагу Мартіна Руара, який порекомендував того відомому філософу і політику того часу Гогу Гроцію. Далі Ю. Немирич мандрує по Європі: побував в Греції, в університетах Лейдена та Амстердама; навчався в Оксфорді і Кембриджі, слухав лекції у Паризькій Сорбонні. Цей період у Європі був часом розквіту суспільних наук. «Всі ці ідеї знаходять відгук у вразливій душі молодого українського шляхтича. Його державний ідеал, який він спочатку хоче здійснити в межах Речі Посполитої, а потім в українській козацькій державі – ідея республіканської федеративної держави типу Голландії чи Швейцарії» [18,с.155]. Навчався Ю. Немирич також у Падуанському університеті в Італії та в університеті м. Базеля в Швейцарії.

Закінчуючи освіту в Сорбонні, Немирич, якому пророкували велику наукову кар'єру, видав власний твір, написаний латиною, під назвою «Discursus de

bello moskovitico» («Розвідка про Московську війну»), який був виданий в Парижі 1634 р. Для нас ця пам'ятка тим більш цінна, що належить видатному державному діячеві, одному із творців Гадяцького трактату 1658 р., соратнику гетьмана І.Виговського. Саме в тому трактаті розвивається ідея князівської України, яку ще 1596 р. Верещинський поклав в основу проекту утворення самостійної української держави, в якій головною державотворчою силою вбачав козаків на чолі з виборним гетьманом чи навіть спадковим «козацьким князем».

Книга Ю.Немирича була реакцією на війну між Польщею та Московією. У трактаті він повністю заперечував монархію і самодержавний спосіб правління, показуючи його вади на прикладі Росії. Найбільший недолік монархії – в обмеженні людських прав і свобод, у репресивно-тиранічному способі правління. Цікаво, що тут словеслено політичні ідеали молодого Ю.Немирича і ретельний опис своїх порад щодо ведення бойових дій. Разом з тим, перед нами гарячий патріот своєї Батьківщини «мій скромний, але відповідний до цієї хвилини і мого таланту вияв моєї любові до Вітчизни» [19,с.71].

Таким чином, трактат є фундаментом роздумів українського мислителя про державу, її природу, правителя; в ньому було зазначено загрознає становище України перед зовнішньою небезпекою. Самоорганізація оборони й стала побудником державотворчих роздумів. Автор бачить ідеального правителя в образі просвіченого монарха, а ідеальною державою вважає просвічену монархічну республіку. Україна розглядається як окреме соціально-етнічне тіло в системі народів Речі Посполитої. На цій основі постає ідея князівської України і України як удільного князівства в системі Речі Посполитої. Носієм цієї ідеї є шляхта. Україна розглядається як спадкоємиця Київської держави (князівства, престолу), відтак ідеалом постає князівська форма правління, яку потрібно повернути й відновити.

Вагоме місце в національно-культурному русі України відіграла творча спадщина діячів братського руху, релігійно-філософські ідеї яких мали соцініанське спрямування. Братчики фактично стали на шлях реформування православної церкви, оскільки реформаційна ідеологія більше відповідала їхньому світосприйманню, і подібно до антитринітаріїв, акцентували увагу на внутрішній релігійності, відкидаючи їй перевагу перед зовнішньою благочестивістю. В зв'язку з цим неодноразово виникали конфлікти між ними й православними ієрархами, а погляди деяких братських ідеологів були співзвучні ідеям соцініан.

До таких ідеологів передусім належить Стефан Зизаній – релігійний і культурний діяч, активний член Львівського братства. Релігійно-філософське вчення цього мислителя привернуло увагу як католицьких, так і православних ідеологів, піддавши нищівній критиці його ідейно теоретичні засади. С. Зизаній – автор полемічних творів «Книжица на римський костел» (1595), «Зашита православ'я от папизма», «Малий Катехізіс» та інших трактатів. Аналіз творів автора дозволяє зробити висновок про його прихильність до соцініанських ідей. У тлумаченні ряду важливих християнських догматів він використовував раціоналістичний метод [20,с.26]. Особливо добре це видно на способі вирішення ним тринітарного питання. На відміну від православного і католицького розуміння сутності та співвідношення трьох божественних іпостасей, С. Зизаній вважав їх не лише рівними, а й окремими [21,с.28].

Згідно з таким розумінням Трійці, мислитель робить висновок про те, що Христос не є заступником людей перед Богом, оскільки Він сам має досить божественної влади. Дані погляди нагадували маніхейське вчення про два

начала – добро і зло, які правлять світом. Його концепція була побудована на антитезі «Христос – антихрист», де Христос пов'язувався з добром і справедливістю, а антихрист – зі злом і несправедливістю. Таким чином, символи Христа і Антихриста, під яким С. Зизаній розумів Римського папу, були соціально забарвлені: він фактично закликав до активної боротьби із соціальною несправедливістю, головним носієм якої вважав католицьку церкву. Ведучи боротьбу з католицизмом, С. Зизаній піддав критиці догмат про чистилище й пекло [22, с. 11]. Поряд з цим дана критика торкалася й православного вчення про так званій «окремиї суд», який відбувається після смерті людини, вважаючи, що подібне трактування суперечить не лише Святому Письму, а й самому розуму.

Социніанських поглядів на християнські догмати і таїнства дотримувався брат Стефана Зизанія Лаврентій. Будучи відомим релігійним і культурним діячем, активним учасником братського руху в Україні, автором полемічно-богословських творів, Лаврентій зробив істотний внесок в національно-культурний розвиток України і збагатив релігійно-філософську спадщину прогресивними ідеями. У «Великому катехізисі» Л. Зизаній висловив социніанські погляди на тринітарну проблему, торкнувся проблем природознавства: питання світобудови і небесних явищ, пояснюючи їх розвиток власних закономірностей. Він прагнув віднести раціоналістичний момент до онтологічної структури Святої Трійці шляхом її роз'єднання. Бога–Отця він поставив над іншими іпостасями. Як і його брат, захищав тезу про єдність матеріального та ідеального, плоті і духу. Смерть плоті, за його вченням, веде до загибелі духу. Л. Зизаній у дусі социніан розглядав христологію, стверджуючи, що «сам Бог з'явився для врятування людського роду в особі Ісуса Христа, сам страждав і сам помер [23, с. 83]». Дана концепція дозволяла зробити висновок, що зі смертю Христа загинула вся Свята Трійця.

Подібно до социніани, Л. Зизаній теж критикував християнський догмат про гріховну природу людини. Людина зберегла свої духовні сили такими, якими вони були в Адама до так званого гріхопадіння, вважав він, відкидаючи таким чином спадковість гріха [24, с. 142, 143]. Людина, на його думку, не потребує спасіння від Бога, тому що її моральна природа повністю збереглася і після гріхопадіння, а отже, вона може врятувати себе сама. Цікавлячись морально-етичними проблемами, Л. Зизаній надає їм соціального значення. Він визнавав поширення Божої благодаті на зло. Згідно з його концепцією, Бог панує тільки над добром. Тим часом опоненти Л. Зизанія обстоювали думку, що Бог благословляє всяку владу на землі – добру і злу [25, с. 77].

Аналіз творів українського письменника-полеміста Хр. Філалета, який близько стояв до братського руху, засвідчує наявність у них широкого кола социніанських ідей. У своєму фундаментальному полемічному творі «Апокрисис» Хр. Філалет утверджував думку про рівність священнослужителів і мирян у церковному житті. Це положення дістало в творі раціоналістичне обґрунтування. Вимагаючи дотримуватися правдивої віри, він акцентував увагу на тому, що така віра має базуватися на людському розумові.

Центральною ідеєю у творах Хр. Філалета була етична проблема, питання сутності людини, природної та соціальної детермінації її життя і діяльності. Як і социніани, він шукає джерело моральності в самій людині, обґрунтовуючи думку про моральну свободу людини. Людина може стати внутрішньо вільною, оскільки мораль можлива без церкви, яка протягом тривалого часу свого існування намагалася узурпувати право людини на самостійне мислення. Цим він підірвав етичний онтологізм Августина і Томи Аквінського, за яким

добро має об'єктивну природу, існує до людини, і вона може його пізнати лише через посередництво церкви [26, с. 37].

Інтенсивність міжкультурних взаємодій корегує рівень розвитку духовно-практичної діяльності українського етносу. Завдяки геополітичному фактору, який визначає місце України в світовій цивілізації й детермінує різновекторність духовного поступу, феномен українського антитринітаризму легітимізується в системі міжкультурних взаємодій і періодично позначається на зовнішніх інтенціях української культури. Культурно-просвітницька спрямованість релігійної і позарелігійної практики раннього антитринітаризму заклала фундамент для власних конфесійних традицій, які, трансформуючись в інноваційні форми та комплексні програми, мали продовження у діяльності новітніх антитринітарних рухів.

Список використаних джерел

1. Крип'якевич І. Історія України / І.П.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 519 с.
2. Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Lietewskim: w 2 t / Łukaszewicz J. – Poznań: Druk. Orendow. na Garbarach, 1849. – Т. 1. – 844 с.
3. Біднов В. Школа та освіта на Україні / В.Біднов // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 40–72.
4. Харламович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным / К.Харламович. – Казань: Тип-лит. Импер. ун-та, 1898. – 524 с.
5. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні й Білорусії в XVI – XVII ст. / А.Савич. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – 333 с.
6. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / За ред. А.Колодного, П.Л. Яроцького; Національна Академія наук України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
7. Нічик В. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні XVI – початок XVII ст. / В.М.Нічик, В.Д.Литвинов, Я.М.Стратій; АН УРСР, Ін-т філософії. – К.: Наукова думка, 1990. – 384 с.
8. Lubieniecki S. Historia Reformationis Polonicae / Lubieniecki S. – Freistadt: B.w., 1685. – 304 p.
9. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол: А.Колодний (голова) та ін. – К.: Світ Знань. Т.5. Протестантизм в Україні // За ред. П. Яроцького. – 2002. – 424 с.
10. Ogonowski Z. Socynianizm polski / Ogonowski Z. – Warszawa: Wydawnictwo wiedza powszechna, 1960. – 252 s.
11. Kamieniecki J. Szymon Budny / Kamieniecki J. – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – 192 s.
12. Budny S. O przedniejszych wiary chrystyjanskiej artykulech (1576) / Budny S. // Literatura arianska w Polsce XVI wieku. Antologia / Opracowali i przypisami opatrzyli L. Szczucki, J. Tazbir. – Warszawa, 1959. – S. 317–336.
13. Саверчанка І. Сьмон Будны – гуманіст і рэфарматар / Саверчанка І. / І.В.Саверчанка. – Мінск: Універсітэцкае, 1993. – 223 с.
14. Любавич Н. История реформации в Польше: Кальвинисты и антитринитариан (по неизданным источникам) / Любавич Н. – Варшава: Тип. Земкевича и Ноаковского, 1883. – 347 с.
15. Piotr z Goniaza. O trzech to jest o bogu, o synu jego i o duchu świętym (1570) / Piotr z Goniaza // Literatura arianska w Polsce XVI wieku. Antologia / Opracowali i przypisami opatrzyli L. Szczucki, J. Tazbir. – Warszawa, 1959. – S. 249–258.
16. Chmaj L. Andrzej Wiszowaty jako działacz i myśliciel religijny / Chmaj L. – Kraków: Polska Acad. Umiejętn., 1927. – 240 s.

17. Ogonowski Z. Wiara i rozum w doktrynach religijnych socynian i locke'a / Ogonowski Z. // Studia nad arianizmem / Pod red. L. Chmaja. – Warszawa, 1959. – S. 425–450.

18. Лоський І. Юрий Немирич канцлер великого княжества руского / Лоський І. // Поступ. – Львів. –1928. – № 8. – С.113–252.

19. Немирич Ю. De Bello Moskovitico / Немирич Ю. // Хроніка 2000. 1995. № 1. – С. 68–87.

20. Подокшин С. Рационалистические и гуманистические идеи во взглядах Стефана и Лаврентия Зизаниев / Подокшин С. // Вопросы философских наук. Материалы IX конференции молодых ученых Белоруссии. – Минск, 1965. вып. 6: Философия. – С. 230–236.

21. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні: ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV – початку XVII століття: Монографія / В.Литвинов. – К.: Основи, 2000. – 471 с.

22. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури: У 8 т. – Львів, 1906. – Т. V. – 314 с.

23. Падокшын С. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / Падокшын С. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 285 с.

24. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избранные произведения XVI – начала XIX вв. / Под общ. ред. В. А.Сербента и др. – Минск: Издательство АН БССР, 1962. – 524 с.

25. Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст.: монографія / І.В. Паславський. – К.: Наук. думка, 1984. – 128 с.

26. Подокшин С. Скорина и Будный: очерк философских взглядов / С.А.Подокшин; науч. ред. А. С. Майхрович; АН БССР, Ин-т философии и права. – Минск: Наука и техника, 1974. – 175 с.

Соколовский О.Л. Просветительский вектор раннего антитринитаризму

Рассматривается место антитринитаризму в национально-культурном движении XVI – первой половины XVII в. Освещается роль социнианства в развитии духовно-практической деятельности украинского этноса.

Ключевые слова: социнианство, антитринитаризм, культурно-просветительская деятельность.

Sokolowski, O.L. Vector antytrinitaryzmu early Enlightenment

The place antytrinitaryzmu in the national and cultural movement XVI – first half of XVII century. Sotsynianstva reveals role in the development spiritual and practical activities of the Ukrainian nation.

Key words: sotsynianstvo, antytrinitaryzm, cultural and educational activities.